

THE DEINDUSTRIALIZATION AND THE ECONOMIC SECURITY

DEZINDUSTRIALIZACJA A BEZPIECZEŃSTWO EKONOMICZNE

ABSTRACT

The deindustrialization is a process of lowering the share of industry in GDP. There is no evidence of vanishing industrial production worldwide and in highly developed countries. The industry of today is being transformed but it is still of the top importance for the economic security.

STRESZCZENIE

Dezindustrializacja polega na relatywnym spadku udziału przemysłu w PKB. Nie ma oznak zaniku działalności przemysłowej w skali świata, w szczególności w krajach wysoko rozwiniętych. Postać przemysłu ulega zmianie, pozostaje on ważny dla bezpieczeństwa ekonomicznego.

KEYWORDS: *industry, GDP, economic sector, manufacturing, assembling, economic security*

SŁOWA KLUCZOWE: *przemysł, PKB, sektor gospodarczy, przetwórstwo przemysłowe, bezpieczeństwo ekonomiczne*

WPROWADZENIE

Zanim opiszemy wzajemne związki zachodzące między zjawiskiem dezindustrializacji a postulatem utrzymania bezpieczeństwa ekonomicznego kraju, spróbujemy sprecyzować znaczenie obu pojęć. Nie są one przez wszyst-

kich rozumiane w ten sam sposób, co utrudnia prowadzenie analiz i sporów. Brak jednoznacznej definicji tych pojęć nakłada się na uproszczone lub wręcz błędne sądy na temat sektorowej struktury współczesnej gospodarki i bezpieczeństwa ekonomicznego kraju. Takim błędem jest zwłaszcza mniemanie, jakoby w krajach wysoko rozwiniętych, a zwłaszcza w ich regionach wiodących pod względem ekonomicznym, nie istniał już przemysł, a cała działalność gospodarcza ograniczała się do świadczenia usług i produkcji rolnej.

ZJAWISKO DEZINDUSTRIALIZACJI

Dezindustrializacja, inaczej odprzemysłowienie, polega na zmniejszeniu się udziału przemysłu w produkcie krajowym brutto (PKB). Jedyne w sytuacji skrajnej zjawisko to sprowadza się do zaniku lub radykalnego spadku wielu rodzajów produkcji przemysłowej w ujęciu bezwzględny. Najczęściej jednak oznacza ono jedynie obniżenie się jej wielkości relatywnej.

Jeżeli przyjąć podział gospodarki na trzy zasadnicze sektory, czyli rolnictwo (sektor pierwszy), przemysł (sektor drugi) i usługi (sektor trzeci), dezindustrializacja oznacza spadek udziału sektora drugiego w PKB. W procesie tworzenia PKB miejsce artykułów przemysłowych zajmują towary pochodzące z sektora usług. W minionych dekadach w krajach wysoko rozwiniętych dezindustrializacja przyjmowała rozmiary szczególnie duże w przypadku przemysłu ciężkiego. Poprzedziło ją zmniejszenie się udziału rolnictwa w produkcji łącznie. Proces spadku udziału rolnictwa w PKB rozpoczął się na początku XX w., a w niektórych krajach jeszcze w XIX w., zaś proces spadku udziału przemysłu nastąpił w drugiej połowie XX w.

Przyczyny zmniejszenia się znaczenia przemysłu w gospodarce są generalnie dwojakie, znajdują się one po stronie popytu i po stronie podaży. Ten drugi czynnik powinniśmy rozumieć w sposób szeroki, uwzględniając dynamikę wydajności pracy i łącznej produktywności czynników wytwórczych, które mają wpływ na wielkość i strukturę produkcji. Każdą szczegółową teorię i opinię na temat dezindustrializacji da się sprowadzić do identyfikacji zjawisk popytowych, podażowych lub dotyczących obu tych wielkości ekonomicznych jednocześnie.

W miarę wzrostu dochodów, prowadzącego do względnego nasycenia dobrami fizycznymi, konsumenci przeznaczają coraz więcej środków na zakup usług, a stosunkowo mniej na dobra fizyczne. Jest to sytuacja podobna do

występującej we wcześniejszej fazie rozwoju społeczno-gospodarczego zmiany pozycji rolnictwa: w społeczeństwach zamożnych wydatki na żywność się nie powiększają, a stale rosnące dochody są przeznaczane najpierw na dobra fizyczne, a następnie na usługi.

Przekształcenia strukturalne w gospodarce znajdują istotną przyczynę w technice. Stała mechanizacja wytwarzania dóbr zmniejszyła zapotrzebowanie na pracę najpierw w rolnictwie, a później w przemyśle. Mniejsze zużycie energii i materiałów w celu wytworzenia dóbr finalnych doprowadziło do zmniejszenia się rozmiarów fizycznych wielu rodzajów produkcji przemysłowej w ujęciu *en bloc*.

Zmiany w technice są zjawiskiem permanentnym, chociaż można wskazać okresy jego nasilenia się. Pierwszą rewolucję przemysłową z przełomu XVIII i XIX w. umożliwiło wynalezienie silnika parowego, a także pojawienie się mechanicznego czółenka w przemyśle włókienniczym. Druga rewolucja przemysłowa, której największe nasilenie nastąpiło w drugiej połowie XIX w. i na początku następnego stulecia, minęła pod znakiem głównie wykorzystania energii elektrycznej i silnika spalinowego (Kaliński, 2000, s. 40, 73). Trzecią rewolucję przemysłową, sto lat późniejszą w stosunku do rewolucji drugiej, charakteryzuje połączenie zmian w różnych dziedzinach techniki z nowymi możliwościami prowadzenia działalności gospodarczej. Trudno wskazać jeden wynalazek wiodący w tym czasie prym. W obszarze technologii znaczenie szczególne zajmują obecnie elektronika, informatyka, telekomunikacja, inżynieria materiałowa, robotyka i biotechnologia. Początek XXI w. cechuje powstanie nowych możliwości produkcji i świadczenia usług dzięki laserom, komputerom, poczcie elektronicznej i telefonom komórkowym, nowym tworzywom, robotom i inżynierii genetycznej.

Zmiany w technice nie są jedyną przyczyną dezindustrializacji. Wiele przedsiębiorstw z pogranicza między sektorem drugim a sektorem trzecim zmieniło swój profil wytwarzania. Oznacza to, że wiele firm przemysłowo-usługowych nabrało charakteru usługowo-przemysłowego. W Wielkiej Brytanii taka zmiana wyjaśnia przekształcenia strukturalne w gospodarce w 10% (Chang, 2014, s. 261). Na międzysektorowe relacje strukturalne miał wpływ outsourcing, który owocuje często powstawaniem firm usługowych, podczas gdy wcześniej taka działalność była „przypisana” sektorowi przemysłowemu.

Na zmiany strukturalne duży wpływ miał handel zagraniczny i międzynarodowy podział pracy (Jasiński, 2012). Ich następstwem stała się jednak bardziej zmiana lokalizacji przemysłu niż nowa struktura sektorowa gospodarki światowej jako całości. Rozwój wymiany międzynarodowej przyczynił się natomiast do przemian strukturalnych w poszczególnych państwach.

Pewne znaczenie miały również przyjęte przez dane społeczeństwo wartości i sposoby oceny zjawisk. Ten sam punkt wyjściowy może stanowić, w przypadku różnych narodów, podstawę ewolucji przebiegającej w odmiennym kierunku. Na przykład w połowie XIX w. struktury gospodarcze Stanów Zjednoczonych i Argentyny były do siebie podobne, zbliżony był w nich poziom dochodu na mieszkańca. W gospodarce obu krajów najważniejszą rolę odgrywało rolnictwo, którego produkty dominowały w eksporcie. Sto lat później gospodarki tych krajów przedstawiały się całkowicie rozbieżnie. Istotną tego przyczyną było inne podejście do prowadzenia działalności gospodarczej: praktyka amerykańska, stawiająca na efektywność i innowacyjność, oraz praktyka argentyńska, którą najpierw określił konserwatywny elitaryzm właścicieli ziemskich, a później płomienny, lecz jałowy, radykalizm w rodzaju peronizmu (Beattie, 2009, s. 10–13). Nie jest wykluczone, że ewolucja gospodarki amerykańskiej przebiegałaby podobnie jak argentyńskiej, gdyby wojna secesyjna z drugiej połowy XIX w. zakończyła się w inny sposób.

We współczesnej gospodarce za kluczowy uważa się sektor wiedzy. Nie należy utożsamiać go z żadnym z podstawowych sektorów: z przemysłem, rolnictwem lub usługami. W każdym z nich znajdziemy komponent związany z techniką najnowszą i najbardziej obiecującą na przyszłość, ale szczególnie ważnym miejscem jej obecności jest przemysł. Co więcej, ponieważ rentowność wytwarzania w sektorze wiedzy jest wysoka, dlatego im jest on większy, tym lepiej dla całej gospodarki (Jasiński, 2011, s. 98).

Deindustrializację można oceniać pozytywnie lub negatywnie, wolno ją postrzegać jako zjawisko obiektywne, niezależne od preferencji podmiotów ekonomicznych, a nawet jako niedające się przez nie kontrolować (Rowthorn, Wells, 1987). Słabsza pozycja przemysłu, w ujęciu bezwzględny lub relatywnym, stanowi niekiedy rezultat osiągnięcia przez gospodarkę stanu dojrzałości. Z uwagi na dużą mobilność kapitału, również międzynarodową,

lokalizacja przemysłu nie może być dzisiaj uważana za przesądzoną na zawsze. Dezindustrializacja będzie omijać pewne regiony jedynie do czasu.

Obraz życia gospodarczego w społeczeństwie powstaje w niemałym stopniu na podstawie stereotypów. Należy zwrócić uwagę na obiegowy sposób postrzegania przemysłu jako składnika ogólnej aktywności ekonomicznej społeczeństwa. W pierwszej połowie XX w., w mniejszym stopniu na początku drugiej połowy tego stulecia, właśnie przemysł, na ogół przemysł ciężki, był traktowany jako symbol nowoczesności i rozwoju. Krajobraz gospodarczy i przemysłowy z kominami i dymem fabrycznym pojawiał się często w środkach przekazu i w materiałach promujących społeczności lokalne. Taki sposób patrzenia na gospodarkę należy do przeszłości, dzieje się tak w rzeczywistości, ale nie zawsze w świadomości ludzi. Jednym z powodów nieaktualności tego dawnego wyobrażenia jest zmniejszający się w minionym półwieczu popyt na stal i węgiel. Miejsce czarnej, brudnej, dymiącej „industrii”, rodem z XIX w., zajęła gospodarka oparta na wiedzy. Nie oznacza to jednak, że przemysłu już nie ma lub że jest go niewiele.

MIEJSCE PRZEMYSŁU W GOSPODARCE W ŚWIETLE DANYCH STATYSTYCZNYCH

Tabela 1 pozwala stwierdzić, że w latach 1870–1995 dokonał się w gospodarce europejskiej proces zasadniczych zmian w strukturze zatrudnienia. Zmalało ono radykalnie w rolnictwie, wyraźnie powiększyło się zaś w usługach. Po drugiej wojnie światowej, do czasu przemian z lat 70., relatywny poziom zatrudnienia był wysoki, znacznie wyższy niż pod koniec stulecia.

Tabela 1.

Struktura zatrudnienia w 12 głównych krajach Europy w 1870, 1950, 1973 i 1995 r., w %

Lata/sektory	Pierwszy	Drugi	Trzeci
1870	50,2	26,4	23,4
1950	24,7	38,1	37,2
1973	9,7	38,5	51,8
1995	4,5	27,3	68,2

Źródło: A. Maddison (1997). *The Nature and Functioning of European Capitalism: A Historical and Comparative Perspective*, Banca Nazionale del Lavoro, December

Tabela 2 obrazuje zmiany w strukturze PKB Finlandii, jakie zaszły w tym kraju w ciągu 140 lat. W tym czasie Finlandia dokonała ogromnego skoku rozwojowego. Udział rolnictwa zmalał radykalnie, powiększył się zaś udział usług i podwoił się udział przemysłu. Podobna ewolucja struktury PKB wystąpiła w innych krajach.

Tabela 2.

Zmiany w strukturze PKB Finlandii w 1860 i 2000 r., w %

Sektory	1980	2000
Pierwszy	62	3
Drugi	16	34
Trzeci	22	63

Źródło: *Statistical Yearbook of Finland, Official Statistics of Finland, 2009*

Kolejne zestawienie statystyczne (tab. 3) buduje obraz dynamiki produkcji pozarolniczej w Stanach Zjednoczonych w ciągu ostatnich 50 lat. Tabela 3 wskazuje na bardzo duży wzrost produkcji przemysłowej i wydajności pracy. Pierwsza dekada obecnego stulecia, do czasu rozpoczęcia globalnego kryzysu finansowego, nie przyniosła załamania się tych tendencji, przeciwnie, poprawa wskaźników była nadal znacząca.

Tabela 3.

Dynamika produkcji pozarolniczej, produkcji na godzinę pracy i jednostkowych kosztów pracy w Stanach Zjednoczonych w latach 1960–2008, poziom w 1960 r. = 100

Rok	Produkcja pozarolnicza	Produkcja na godzinę pracy	Jednostkowe koszty pracy
1970	153,9	135,6	125,0
1980	217,8	161,7	239,8
1990	304,8	192,5	336,6
2000	445,5	238,7	404,2
2008	515,5	292,5	446,5

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Economic Report of the President. Transmitted to the Congress in February 2010, US Government Printing Office, Washington 2010*

Tabela 4 obrazuje zmiany udziału przemysłu w łącznej wartości dodanej w wielu krajach. Zebrane dane statystyczne pozwalają odnaleźć w minionych dekadach sytuację polegającą na zmniejszeniu się tego udziału, który oznacza zjawisko dezindustrializacji.

Tabela 4.

Udział przemysłu w łącznej wartości dodanej w wybranych krajach w 1970, 1990, 2000 i 2008 r., w %

Kraje	1970	1990	2000	2008
Austria	39,6	32,2	30,8	30,7
Belgia	43,1	31,5	27,0	23,1
Brazylia	b.d.	b.d.	27,7	27,3
Estonia	b.d.	b.d.	27,5	29,1
Finlandia	38,6	33,3	33,7	31,6
Francja	34,9	27,1	22,9	20,4
Grecja	28,3	25,2	21,0	19,0
Hiszpania	40,6	33,0	29,2	28,4
Holandia	37,7	29,4	24,9	25,5
Indie	b.d.	b.d.	25,9	29,2
Indonezja	b.d.	b.d.	45,9	48,1
Irlandia	35,7	35,0	41,1	b.d.
Izrael	b.d.	b.d.	25,3	b.d.
Japonia	44,1	38,6	31,1	b.d.
Korea Płd.	24,6	38,8	38,4	b.d.
Luksemburg	46,3	29,4	18,4	15,4
Meksyk	33,2	36,4	35,8	b.d.
Niemcy	48,1	37,3	30,3	29,8
Norwegia	31,6	34,0	42,0	46,2
Polska	b.d.	b.d.	31,7	32,0

Kraje	1970	1990	2000	2008
Portugalia	25,6	28,1	27,6	23,9
Republika Czeska	b.d.	43,2	38,1	37,6
Rosja	b.d.	b.d.	37,9	36,1
Słowacja	b.d.	b.d.	36,2	38,0
Stany Zjednoczone	33,9	28,0	24,2	b.d.
Szwajcaria	b.d.	31,9	27,3	28,2
Szwecja	37,3	30,6	28,6	28,0
Węgry	b.d.	b.d.	31,8	29,1
Wielka Brytania	42,6	34,1	27,3	23,6
Włochy	39,2	32,1	28,4	27,0

Źródło: *www.oecd.org*. b.d. – brak danych

Kolejne dwie tabele – 5 i 6 ilustrują udział interesujących nas sektorów gospodarki, drugiego i pierwszego, w PKB w ostatnim czasie. W przypadku przemysłu udział ten utrzymuje się na poziomie zróżnicowanym w poszczególnych krajach, generalnie nie jest on niski.

Tabela 5.

Udział przemysłu w PKB w 2014 r., w %

Kraje	Udział	Kraje	Udział	Kraje	Udział
Australia	28,9	Indie	24,2	Singapur	25,0
Belgia	21,1	Izrael	25,7	Stany Zjednoczone	20,7
Brazylia	23,8	Japonia	24,5	Szwajcaria	26,7
Chiny	42,6	Niemcy	30,8	Szwecja	33,4
Francja	19,4	Polska	32,0	Ukraina	29,0
Grecja	15,9	Republika Czeska	37,4	Węgry	31,1
Holandia	22,3	Rosja	36,3	Wielka Brytania	20,6

Źródło: *The World Factbook*, *www.cia.gov*

Tabela 6.
Udział rolnictwa w PKB w 2014 r., w %

Kraje	Udział	Kraje	Udział	Kraje	Udział
Australia	3,7	Indie	1,2	Singapur	0
Belgia	0,8	Izrael	2,4	Stany Zjednoczone	1,6
Brazylia	5,8	Japonia	1,2	Szwajcaria	0,8
Chiny	9,2	Niemcy	0,9	Szwecja	1,8
Francja	1,7	Polska	3,7	Ukraina	12,1
Grecja	3,5	Republika Czeska	2,6	Węgry	3,4
Holandia	2,8	Rosja	4,0	Wielka Brytania	0,6

Źródło: *The World Factbook*, www.cia.gov

Następne dwie tabele – 7 i 8 dają pogląd na dynamikę produkcji przemysłowej ogółem oraz przetwórstwa przemysłowego w ostatnich latach. Przedstawiony zestaw materiałów zaprzecza obiegowym sądom o nieobecności przemysłu we współczesnej gospodarce krajów wysoko rozwiniętych, a także w Polsce.

Tabela 7.
Produkcja przemysłowa ogółem w 2013 r., stan w 2010 r. = 100

Kraje	Udział	Kraje	Udział	Kraje	Udział
Australia	110,1	Indie	103,9	Republika Czeska	99,9
Belgia	101,5	Irlandia	97,6	Rosja	109,0
Brazylia	100,3	Japonia	96,9	Stany Zjednoczone	111,0
Francja	98,6	Korea Płd.	106,1	Szwajcaria	105,9
Grecja	85,8	Litwa	114,0	Węgry	96,0
Holandia	99,6	Polska	109,9	Wielka Brytania	96,2

Źródło: www.stat.gov.pl

Tabela 8.

Przetwórstwo przemysłowe w 2013 r., stan w 2010 r. = 100

Kraje	Udział	Kraje	Udział	Kraje	Udział
Australia	98,7	Indie	103,5	Republika Czeska	107,6
Belgia	104,0	Irlandia	101,2	Rosja	114,1
Brazylia	100,8	Japonia	97,0	Stany Zjednoczone	111,3
Francja	98,7	Korea Płd.	107,8	Szwajcaria	105,8
Grecja	85,8	Litwa	121,0	Węgry	99,4
Holandia	101,5	Polska	111,6	Wielka Brytania	99,4

Źródło: www.stat.gov.pl

Tabela 9 przedstawia udział dużych grup krajów świata w zsumowanej wartości dodanej. Zestawienie to wskazuje na ograniczone miejsce w globalnej produkcji przemysłowej Chin i krajów rozwijających się, inaczej, niż postrzega się to zjawisko w wielu uproszczonych dyskusjach ekonomicznych prowadzonych na całym świecie.

Tabela 9.

Udział poszczególnych obszarów świata w łącznej wartości dodanej przemysłu w 2010 r.

Obszary	Udział
Kraje wysoko rozwinięte	67,7
– Ameryka Północna	22,4
– Europa	24,7
– Azja Wschodnia	17,2
Kraje rozwijające się i nowe uprzemysłowione	32,3
– Chiny	15,3
– Kraje nowe, kraje uprzemysłowione	13,8
– Kraje najmniej rozwinięte	0,5
Kraje rozwijające się i nowe uprzemysłowione	32,3
– Afryka	1,5
– Azja i rejon Pacyfiku	21,7
– Ameryka Łacińska	5,8
– Kraje pozostałe	3,3

Źródło: *World Manufacturing Production, UNIDO 2014*

Ostatnie dwie tabele – 10 i 11 mają znaczenie historyczne. Ilustrują dynamikę produkcji przemysłowej, wysoką i niską, w różnych krajach w okresie poprzedzającym wielką recesję z końca pierwszej dekady XXI w. W świetle zamieszczonych danych statystycznych gospodarka polska wykazała w rozpatrywanym czasie duży wzrost.

Tabela 10.

Wybrane kraje świata, w których produkcja przemysłowa była w 2007 r. o co najmniej połowę wyższa niż w 2000 r., stan w 2000 r. = 100

Kraje	Produkcja	Kraje	Produkcja
Brazylia	176,2	Polska	159,0
Estonia	188,0	Republika Czeska	162,4
Indie	164,8	Słowacja	159,0
Korea Płd.	155,9	Węgry	157,0
		Ukraina	187,1

Źródło: Rocznik Statystyczny, GUS 2009

Tabela 11.

Wybrane kraje świata, w których produkcja przemysłowa była w 2007 r. wyższa niż w 2000 r. co najwyżej o 10%, stan w 2000 r. = 100

Kraje	Produkcja	Kraje	Produkcja
Dania	109,0	Meksyk	110,0
Francja	104,3	Norwegia	93,7
Grecja	102,3	Portugalia	104,9
Hiszpania	108,6	Stany Zjednoczone	107,4
Holandia	109,0	Włochy	98,4
Japonia	108,8	Wielka Brytania	97,3
Kanada	101,3		

Źródło: Rocznik Statystyczny, GUS 2009

W świetle przedstawionych danych nie mają racji obserwatorzy głoszący ogólny spadek rozmiarów produkcji przemysłowej na świecie. Można mówić o spadku w kategoriach relatywnych. Dynamika produkcji przemysłowej była jedynie niższa niż dynamika sektora usług.

PRZEBIEG ZJAWISKA DEZINDUSTRIALIZACJI W NIEKTÓRYCH KRAJACH

Opiszemy teraz przebieg procesów dezindustrializacji w minionych dekadach, kiedy postępował on naprzód szczególnie prędko i powodował poważne konsekwencje społeczne. Dla ukształtowania się dzisiejszych relacji w gospodarce światowej kluczowe znaczenie miały wydarzenia z lat 70. XX w. Odeszły wtedy w przeszłość niskie do tej pory ceny surowców energetycznych, jakie od końca XIX w. znacząco ułatwiały wzrost PKB. Już w 1970 r. zaczęła rosnąć cena ropy naftowej – zjawisko to uległo radykalnemu przyspieszeniu w 1973 r., kiedy wzrost ceny osiągnął 400%. Czasem przełomu był 1973 r. (Fierla, 2005, s. 303). W 1979 r. cena powiększyła się ponownie, tym razem dwukrotnie. Skutki tej zmiany wywarły duży wpływ na gospodarkę całego świata, szczególnie krajów Zachodu (Czerny, 2008, s. 37–42).

Bezpośrednią przyczyną powszechnych, wywołanych przez nowe ceny turbulencji ekonomicznych stały się trudności w przemyśle samochodowym, produkującym pojazdy paliwożerne. Z kolei wysokie ceny paliw oddziaływały na sytuację w innych sektorach, w szczególności w metalurgii. Na skutek tych przemian w krajach wysoko rozwiniętych wystąpiły zjawiska recesyjne, powiększyło się bezrobocie i wzrosła inflacja. Pojawiły się okoliczności zmuszające do wdrażania nowych, energooszczędnych technologii, co oznaczało szybki odwrót od wielu ważnych do tej pory form i sposobów wytwórczości. W konsekwencji, zmniejszyło się relatywne znaczenie szeroko rozumianego przemysłu ciężkiego. Proces zmiany struktury produkcji przebiegał nie bez poważnych następstw społecznych. Odnotowano je szczególnie w takich ważnych ośrodkach przemysłu, jak Industrial Belt (*Rust Belt*) w Stanach Zjednoczonych (obszar od Milwaukee do Bostonu), rejon Sheffield w Wielkiej Brytanii, niemieckie Zagłębie Ruhry, Lotaryngia i Nord-Pas-de-Calais Francji oraz miejscowość Bergslagen w Szwecji, centrum górnictwa i metalurgii tego kraju. W przemyśle stalowym pojawiło się zjawisko kryzysu (*steel*

crisis). Do tej pory produkcja stali wykazywała nieprzerwany wzrost, dający się opisać za pomocą krzywej wykładniczej, w latach 70. popyt na stal zaczął wykazywać stagnację. W przypadku węgla proces stopniowego spadku popytu rozpoczął się dużo wcześniej, bo już w 1958 r.

Efektom dezindustrializacji zapoczątkowanej w latach 70. był znaczący spadek liczby mieszkańców w miastach, określanych do tej pory jako zdecydowanie przemysłowe. Wielkie amerykańskie miasta należące do Industrial Belt: Detroit, Cleveland, Pittsburgh, Buffalo i Filadelfia, straciły w drugiej połowie XX w. w przybliżeniu połowę mieszkańców. Przenieśli się oni do innych ośrodków, często oferujących lepsze warunki dla funkcjonowania przemysłu¹. Miasta Sheffield i Bergslagen, w których podstawę aktywności gospodarczej stanowił przemysł stalowy, straciły niemal w całości swój dotychczasowy fundament egzystencji i wzrostu². Po okresie burzliwych przekształceń strukturalnych procesy rozwoju powróciły do przechodzących przemiany regionów (zjawisko to określono jako *redevelopment*), na przykład w latach dwutysięcznych Sheffield znalazł się ponownie wśród najbogatszych miast Wielkiej Brytanii. W wyniku przebudowy w Zagłębiu Ruhry, która pozostaje ważnym miejscem koncentracji niemieckiego przemysłu, także przemysłu wysokiej techniki, w 2009 r. działały już tylko cztery kopalnie węgla, trzy koksownie i jeden duży obiekt hutniczy (*Hüttenwerke Krupp Mannesmann*). Podobne procesy wystąpiły w Liege w Belgii, dawniej ważnym ośrodku produkcji stali. Przedmieście tego miasta Seraing było w XIX w. największym na świecie ośrodkiem przemysłu stalowego. Jego rozmiary w Liege uległy znaczącemu zmniejszeniu, chociaż nie spadły do zera. Miasto pozostaje nadal skupiskiem przemysłu teraz zróżnicowanego z punktu widzenia struktury rzeczowej³. W 1997 r. została zamknięta ostatnia w Lotaryngii huta.

Wskazaliśmy na osłabienie pozycji przemysłu ciężkiego, w jego przypadku zjawisko to było szczególnie spektakularne (Wieloński, 2000, s. 20). Zmiany strukturalne objęły w tym czasie wszystkie gałęzie przemysłu, z dużą siłą ujawniły się w przemyśle tekstylnym i odzieżowym. W miejscowościach i regionach z silnie rozwiniętą produkcją składającą się na tę branżę skumulowane następstwa społeczne zmian gospodarczych były często podobne jak w przypadku ośrodków przemysłu ciężkiego. O wielu ośrodkach przemysłu

lekkiego w Europie zaczęto mówić, używając czasu przeszłego. Obok techniki istotne znaczenie miały tu zmiany w międzynarodowym podziale pracy.

Nowa struktura produkcji szła w parze ze zmniejszeniem się bezwzględnej i względnej liczby robotników, co stało się może najbardziej widoczną oznaką dokonujących się przekształceń. Miało to niemałe znaczenie polityczne, zważywszy na istnienie sił politycznych powołujących się w swym działaniu na interesy robotników. We Francji, której gospodarka należy do najbardziej produktywnych, w latach 1990–2007, a więc w okresie relatywnie niedługim, udział pracowników przemysłu wśród wszystkich zatrudnionych zmalał z 19,5 do 15,5%. W tym czasie wydajność pracownika na godzinę powiększała się nawet do 3% rocznie (Potel, 2009, s. 83). Tym samym pozycja tradycyjnie rozumianej klasy robotniczej (*working class*) musiała ulec zmianie.

Jednocześnie zaczęła maleć liczba pracowników w przedsiębiorstwach uważanych w danym czasie za duże. W konsekwencji, zaczęły się rozpadać tradycyjne kolektywy pracownicze, zapewniające zatrudnionym stabilność warunków pracy. W ich miejsce pojawiły się grupy mniejsze i mniej stabilne, bardziej zindywidualizowana organizacja pracy oraz większa mobilność pracownika i jego odpowiedzialność za wyniki ekonomiczne związane z zajmowanym stanowiskiem pracy. Miało to znaczące następstwa pozaekonomiczne, skutkowało rosnącym wykluczeniem społecznym oraz zmianą miejsca związków zawodowych.

Chociaż przekształcenia strukturalne w gospodarce Zachodu dokonywały się nie bez trudności, na dłuższą metę prowadziły do większej racjonalizacji gospodarowania zasobami energetycznymi i do rozbudzenia szerszej niż do tej pory skłonności do unowocześniania produkcji. W efekcie gospodarka światowa przeszła największe przemiany strukturalne i ekonomiczno-techniczne od zakończenia drugiej wojny światowej, a może nawet od początku stulecia (Jasiński, 2008, s. 94).

Dla krajów komunistycznych, producentów drożących nośników energii, wzrosty cen stanowiły na krótką metę zjawisko korzystne. Dzięki ówczesnym rozwiązaniom cenowym europejskie kraje bloku wschodniego, importujące ropę naftową z ZSRR, prawie nie odczuły podwyżek na rynkach międzynarodowych. Izolacja od Zachodu sprawiła jednak, że na kraje komunistyczne nie został rozszerzony proces przekształceń strukturalnych, przeciwnie, do-

tychczasowa struktura sektorowa i metody zarządzania przedsiębiorstwami uległy petryfikacji. Ważną dodatkową tego przyczyną była zmiana sytuacji Związku Radzieckiego z punktu widzenia dostępu do zasobów ropy naftowej. W latach 50. złoża naftowe tego kraju wydawały się niewystarczające dla zapewnienia długookresowego rozwoju na podstawie zasobów własnych. Odkrycie w następnej dekadzie na zachodzie Syberii wielu nowych pól naftowych przyniosło skutek w postaci wzrostu wydobywania i eksportu. Pozwoliło to kierownictwu państwa radzieckiego – bez wprowadzania istotnych zmian w sferze polityki – sprostać jednemu z największych wyzwań, przed jakim od dziesięcioleci stał ZSRR.

Wprowadzona przez Stalina przymusowa kolektywizacja rolnictwa umożliwiła tanią produkcję żywności i ułatwiła uprzemysłowienie – oba te zadania realizowano kosztem poziomu życia kolchoźników i sowchoźników. Uczyniło to radzieckie rolnictwo mało wydajnym (Pipes, 2008, s. 72). Skutkiem tego nabrało znaczenia wypracowanie dochodów eksportowych, głównie ze sprzedaży surowców energetycznych, pozwalających finansować import zboża i mięsa. Takiej współzależności eksportowo-importowej nie znała Rosja przedrewolucyjna, w dużej mierze przewyciężyła ją dopiero państwo rosyjskie, jakie wyłoniło się po upadku ZSRR.

Dochody z eksportu ropy naftowej i gazu ziemnego miały podstawowe znaczenie dla polityki gospodarczej prowadzonej w krajach bloku radzieckiego. Zapewniały utrzymanie równowagi gospodarczej, dzięki czemu kierownictwo polityczne ZSRR, pozostające w latach 1964–1982 pod przewodnictwem Leonida Breżniewa, uznało za zbędne reformy gospodarcze i wprowadzanie zmian strukturalnych (Kotkin, 2009, s. 34–35). Blok wschodni ominęło także wdrażanie energooszczędnych rozwiązań technicznych, obecne na Zachodzie. Nieuczestniczenie krajów zależnych od ZSRR w przemianach gospodarczych na świecie ułatwiała izolacja od gospodarki światowej, stworzona w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i właściwego jej systemu rozliczeń transakcji handlowych⁴. Na sposób postępowania najwyższych władz państw komunistycznych nie miały wpływ wywierał również strach przed powtórzeniem się procesów liberalizacji na wzór praskiej wiosny z 1968 r. Dlatego w tej części świata, także w Polsce, lata 70. nie przyniosły gruntownych reform ekonomicznych.

W następstwie tych przemian zostały utrzymane dotychczasowe preferencje strukturalne w gospodarce, znajdujące źródło w rozstrzygnięciach politycznych, ideologicznych i na odcinku zbrojeniowym. Za uzasadnione uważano forsowną rozbudowę przemysłu ciężkiego (górnictwa, tradycyjnego hutnictwa i podstawowego przetwórstwa chemicznego), produkcję na cele inwestycyjne i zaopatrzeniowe, a także lokalizację zakładów przemysłowych w dotychczasowych ośrodkach (z wyjątkami) oraz dominację dużych przedsiębiorstw państwowych. Wskutek tych przekształceń nadmiernie rozbudowano przemysł paliwowo-energetyczny i metalurgiczny, niewielką postać przyjął przemysł wysokiej techniki. W Polsce ten ostatni dostarczał pod koniec zimnej wojny około 4% całości produkcji, podczas gdy na zachodzie Europy od 16 do 20% (Felbur, 1995, s. 25–26).

Effektem braku wcześniejszych zmian technologicznych i strukturalnych w gospodarce stało się ich przesunięcie na okres transformacji systemowej na początku lat 90. Oznaczało to jednoczesne wystąpienie dwóch zjawisk ekonomiczno-społecznych: natury ustrojowej i technologicznej. W konsekwencji, doszło do kumulacji związanych z nimi negatywnych następstw (Jasiński, 1998, s. 21–23). Na początku lat 90. wprowadzaniu nowych rozwiązań systemowych towarzyszyło przezwyciężanie luki strukturalnej, stanowiącej pozostałość po rozwiązaniach w prowadzonej poprzednio polityce gospodarczej.

Zmiana ustroju gospodarczego przyniosła spadek wielkości produkcji, zwłaszcza przemysłowej, nazywany recesją transformacyjną. Wywołał ją zespół czynników, który łącznie wypada określić jako zmianę rozmiarów i struktury rzeczowej zagregowanego popytu. Całkowite odejście od określania przez rząd produkcji towarów, co pod koniec lat 80. występowało w nie-małej skali, zmiana charakteru zakupów publicznych, otwarcie gospodarki na świat i dzięki temu pojawienie się na rynku konkurencji zagranicznej, rozpad RWPG i odejście od regulowanego w jej ramach handlu, działania w kierunku likwidacji permanentnego nawisu inflacyjnego – wszystko to radykalnie zmieniło popyt, jego absolutne rozmiary i jego wewnętrzną strukturę. Aby utrzymać dotychczasowy globalny poziom wytwarzania, powinny nastąpić przekształcenia po stronie podaży odpowiednie do zmian popytu. Tam, gdzie reakcja producentów nie była szybka i zgodna z nowymi preferencjami nabywców, następował spadek produkcji, za którym postępowały wtórne pro-

cesy recesyjne aż do osiągnięcia równowagi na obniżonym poziomie (Jasiński, 1998, s. 21–23). W tych warunkach łatwo pojawił się dodatkowy impuls inflacyjny, ujemnie oddziałując na gospodarkę. Recesja transformacyjna nie ominęła żadnego kraju odchodzącego od gospodarki komunistycznej.

BEZPIECZEŃSTWO EKONOMICZNE, WZROST I ROZWÓJ GOSPODARCZY

Zaznaczyliśmy wcześniej, że pojęcia ekonomiczne są różnie rozumiane. Uwaga ta rozciąga się na bezpieczeństwo ekonomiczne. Definicję tego pojęcia przedstawimy, konfrontując je ze wzrostem i rozwojem gospodarczym.

Bezpieczeństwo ekonomiczne polega na zdolności danego systemu gospodarczego do niezakłóconego funkcjonowania (Księżopolski, 2011, s. 19). W literaturze wskazuje się na jego cztery wymiary: finansowy, surowcowo-energetyczny, żywnościowy i dostępu do czystej wody. Być może byłoby lepiej wskazać wymiary: finansowy, energetyczny, surowcowy i żywnościowy. Mówiąc o bezpieczeństwie ekonomicznym, myślimy zatem o bieżącej sytuacji gospodarczej i zagrożeniach, jakie mogą pojawić się nawet w bardzo krótkim okresie. Bezpieczeństwo ekonomiczne, paradoksalnie wbrew swej nazwie, nie jest pojęciem czysto ekonomicznym, lecz z pogranicza ekonomii i politologii. Rozpatrywane zagrożenia dla sprawnego funkcjonowania gospodarki polegają na świadomych i nieświadomych działaniach ludzkich lub powstają jako skutek pojawienia się niekorzystnych sił przyrodniczych, na przykład suszy lub powodzi.

W Polsce sprawa bezpieczeństwa ekonomicznego jest postrzegana przede wszystkim w perspektywie dostaw gazu ziemnego. Zapotrzebowanie importowe tego surowca pokrywa niemal w całości jeden dostawca, sytuację zmieni uruchomienie dodatkowego kanału dostaw w postaci Terminalu LNG w Świnoujściu. Naturalnie problem bezpiecznego funkcjonowania systemu ekonomicznego ma charakter dużo szerszy, w grę wchodzi nie tylko działania polityczne o dużym znaczeniu, podejmowane poza danym krajem. Bezpieczeństwo ekonomiczne wymaga również umiejętności neutralizacji następstw licznych działań przypadkowych. W praktyce unieruchomienie tylko jednego, ale kluczowego, komponentu systemu gospodarczego może radykalnie utrudnić aktywność całej gospodarki.

Z kolei wzrost gospodarczy należy utożsamiać z powiększaniem się PKB lub innego miernika zagregowanej aktywności gospodarczej, na przykład PKB *per capita*. Rozwój gospodarczy oznacza natomiast zdolność gospodarki do trwałej i wszechstronnej poprawy warunków życia społeczeństwa. Postuluje się czasem, by rozwój oznaczał zdolność gospodarki w określonych warunkach do jej nieuchronnej transformacji. Rozwój jest zjawiskiem szerszym niż wzrost PKB. Długookresowy rozwój gospodarczy kraju lub regionu warunkuje przede wszystkim posiadanie czterech zasobów: odpowiednio przygotowanych ludzi, kapitału, technologii i bogactw naturalnych. Bez wątpienia wzrost i rozwój wymagają bezpieczeństwa ekonomicznego. Dla nich jest ono warunkiem koniecznym, ale nie jest warunkiem wystarczającym.

Unia Europejska posługuje się jeszcze innym pojęciem: analizuje rozwój zrównoważony. Polega on na jednoczesnym występowaniu trzech zjawisk: rozwoju ekonomicznego, spójności społecznej i ochrony środowiska. Rozwój ekonomiczny jest rozumiany w tym przypadku jako wzrost PKB, który powinien być, po prostu, szybki. Spójność społeczna polega na zbliżeniu się do siebie w różnych krajach i regionach wskaźników rozwoju społeczno-ekonomicznego, takich jak stan infrastruktury technicznej i społecznej, poziom życia i wielkość bezrobocia. Unia Europejska promuje triadę celów: wzrost gospodarczy, który może przyczyniać się do narastania różnic w dochodach, podobieństwo między krajami i regionami z punktu widzenia podstawowych wskaźników jakości życia oraz zachowanie dobrego stanu środowiska przyrodniczego. Nie żąda się zrównania dochodów między ludźmi, zawodami, krajami i regionami, ale zabezpieczenia przyzwoitych warunków życia (Jasiński, 2013, s. 289). Bezpieczeństwo ekonomiczne będzie warunkiem koniecznym dla tak zdefiniowanego rozwoju zrównoważonego.

POZIOM UPRZEMYSŁOWIENIA A BEZPIECZEŃSTWO EKONOMICZNE

Nie jest rzeczą łatwą sterować procesami przemian strukturalnych w gospodarce. Zachodzące zmiany znajdują uzasadnienie w relacjach cenowych na rynkach światowych, w relacjach kosztów wytwarzania i w relacjach między potencjałami wytwórczymi poszczególnych krajów. Procesy alokacji zasobów i międzynarodowy podział pracy, opisywany przez teorię korzyści

komparatywnych, przebiegają w sposób w dużej mierze autonomiczny w stosunku do polityki rządów. Rozstrzygnięcie, jaka jest optymalna struktura sektorowa gospodarki danego kraju, nie jest rzeczą łatwą, co dodatkowo komplikuje politykę strukturalną.

Pomimo tego ograniczenia należy zaznaczyć, że proces zmniejszania się udziału przemysłu w PKB oznacza pewne zagrożenia dla długookresowego rozwoju gospodarczego. Generalnie przemysł jest najbardziej dynamicznym obszarem gospodarki i określa w dużej mierze dynamikę całego systemu ekonomicznego. Jest on jednocześnie najbardziej delikatnym i „kruchym” komponentem, w dużej mierze dlatego, gdyż popyt na wiele wyrobów przemysłowych jest ze swej natury zmienny, zależny od koniunktury. Uwaga ta dotyczy szczególnie produkcji dóbr inwestycyjnych i licznych dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku. Stanowiska pracy w usługach okazują się często bardziej bezpieczne niż w przemyśle. Stabilne funkcjonowanie zakładów produkcyjnych wymaga często spełnienia większej liczby warunków niż w przypadku zakładów usługowych.

Dlatego w pewnym sensie dezindustrializacja poprawia bezpieczeństwo ekonomiczne kraju. Jego rozwój staje się dzięki niej prostszy i skromniejszy, może nawet wolniejszy, ale mniej ryzykowny. Jednak z punktu widzenia sukcesu długookresowego rozwoju obecność przemysłu w kraju lub w regionie, w postaci określonej przez istniejące potrzeby i możliwości, jest istotna i wskazana. Ceną utrzymania i rozwoju przemysłu jest jednak zmniejszenie – do pewnych granic – prawdopodobieństwa niezakłóconego funkcjonowania gospodarki.

W minionych dziesięcioleciach produkcja przemysłowa znacząco zmieniła postać, jednak z krajobrazu gospodarczego, jako widoczny duży element, bynajmniej nie znikła. Pozostaje nadal ważną częścią wysiłku ekonomicznego narodów. Najważniejsza tego przyczyna była, jest i będzie bardzo prosta. Każdy z nas potrzebuje codziennie nie tylko dostarczanych przez sektory gospodarcze, pierwszy i trzeci, żywności i dóbr niematerialnych, czyli usług⁵, ale również licznych przedmiotów fizycznych, których dostawcą jest sektor drugi – przemysł.

Literatura

- Beattie, A. (2009). *False Economy. A Surprising Economic History of the World*, Riverhead Books, New York. ISBN 978-1-59448-866-5.
- Berend, I.T. (2006). *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press, Cambridge. ISBN 978-0-52167-268-9.
- Chang, H.J. (2014). *Economics: The User's Guide*, Pelican, London. ISBN 978-1-62040-812-4.
- Czerny, M. (2008). *Europa – kolebka industrializacji i integracji*. W: J. Makowski (red.), *Geografia regionalna świata*, PWN, Warszawa. ISBN 978-83-01-14803-4.
- Encyklopedia geografii świata*, Polska, Opres, Poznań 1997. ISBN 8386600918.
- Felbur, S. (1995). *Przemiany strukturalne w gospodarce*. W: W. Jakóbiak (red.), *Zmiany strukturalne. Gospodarka i społeczeństwo*, ISP PAN, Friedrich Ebert Stiftung, Warszawa.
- Fierla, I. (red.) (2005). *Geografia gospodarcza świata*, PWE, Warszawa.
- Jasiński, L.J. (1998). *Analiza integracji. Przygotowania do członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Ziggurat, Warszawa. ISBN 8391027406.
- Jasiński, L.J. (2012). *Logika procesów dezindustrializacji*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 4. ISSN 1506-7637.
- Jasiński, L.J. (2013). *Podstawy ekonomii*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa. ISBN 978-83-7814-131-0.
- Jasiński, L.J. (2008). *Podstawy makroekonomii*, PW, Warszawa. ISBN 978-83-7207-777-6.
- Jasiński, L.J. (2011). *Sektory przemysłu i wiedzy. Ewolucja struktury gospodarki*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa. ISBN 978-83-7207-957-2.
- Kaliński, J. (2000). *Zarys historii gospodarczej XIX i XX wieku*, Efekt, Warszawa. ISBN 83-87338-14-1.
- Kotkin, S. (2009). *Armagedon był o krok. Rozpad Związku Radzieckiego 1970–2000*, Świat Książki, Warszawa. ISBN 978-83-2471-588-6.
- Księżopolski, K.M. (2011). *Bezpieczeństwo ekonomiczne*, Elipsa, Warszawa. ISBN 978-83-7151-037-3.
- Maddison, A. (1997). *The Nature and Functioning of European Capitalism: A Historical and Comparative Perspective*, Banca Nazionale del Lavoro, December. ISSN 2037-3643.
- Pipes, R. (2008). *Komunizm*, Świat Książki, Warszawa. ISBN 9788324708758.

- Potel, J.-Y. (2009). *Francja ta sama czy inna?*, rozmowa z M. Rapackim i M. Frybsem, Trio, Warszawa. ISBN 978-83-7436-212-2.
- Rittershofer, W. (2005). *Wirtschaftslexikon*, dtv, München. ISBN 978-3406537165.
- Rowthorn, R.E., Wells, J.R. (1987). *De-industrialization – Its Causes and Foreign Trade*, Cambridge University Press, Cambridge. ISBN 0521269474.
- Wieloński A. (2000). *Geografia przemysłu*, PWN, Warszawa. ISBN 8301132019.

Ednotes

- ¹ Pomimo zmian Detroit pozostało ważnym ośrodkiem przemysłu samochodowego.
- ² W latach 70. wyraźny spadek liczby mieszkańców odnotował także Liverpool, co było efektem przemian strukturalnych w całym regionie Anglii Północno-Wschodniej.
- ³ Przekształcenia strukturalne dały o sobie znać z większą siłą w Walonii niż we Flandrii. Ta asymetria trudności i jej konsekwencje w postaci finansowania działań składających się na redevelopment stały się ważną przyczyną osłabiającą jedność Belgii.
- ⁴ Wcześniej, dzięki istniejącym rozwiązaniom instytucjonalnym, procesy modernizacji dwa razy ominęły kraje wschodniej i południowo-wschodniej Europy. Stało się tak w drugiej połowie XIX w. dzięki silnemu protekcjonizmowi gospodarczemu w państwach austro-węgierskim i rosyjskim, a następnie przed drugą wojną światową dzięki systemowi tak zwanej Großraumwirtschaft (Berend, 2006, s. 183).
- ⁵ W. Rittershofer (2005). *Wirtschaftslexikon*, dtv, München, s. 256.

